

Амма улуунун «Хатынчаана» уһуяана

«Өбүгэ оонньууларынан оҕону олоңхоҕо уһууу»

оскуола иннинээҕи саастаах оҕолору эбии үөрэтиигэ
оҕо тэрилтэтин иитээччилэригэр уонна төрөппүккэ туһуламмыт программа

*оңордулар: Толстоухова Г.П.
Чикальдина А.М.
Игнатьева А.Н.
Александрова Е.В.*

АММА сэл. 2018с.

БЫҢААРЫЫ СУРУК

«Былыр оҕо эрдэхтэриттэн олоҕхону истэн уһуйуллалара. Олоҕоһут төһөнөн сайдар да, оччонон истээччилэри бэйэтигэр тардан, эйгэтэ кэңиир, сураҕыраар. Урут оҕолор 5-6 саастарыттан олоҕхону истэн хаалбыттарынан бэйэ-бэйэлэригэр тизэрдэллэрэ уонна чугас эргин ыалларыгар, аймахтарыгар олоҕолоон иһитиннэрэллэрэ» И.В.Пухов

Саха норуотун тылынан уус-уран айымньыта олоҕо саха балаҕаныттан саҕаламмыта. Ол аата ыалтан. Хас биирдии ыал оҕотуттан саҕалаан оҕонньоругар диэри олоҕхону сэнээрэн истэрэ, этигэр-хааныгар иңэрэрэ. Ол курдук олоҕо көлүөнэттэн көлүөнэҕэ саңалы тыыннанан, чочулан, ситэн-хотон эбиллэн бэриллэрэ. Омук быһыытынан сүтэн симэлийэн хаалбат туһуттан төрөөбүт төрүт тылбыт сүмэтин эппитигэр иңэрэн илдьэ сылдыахтаахпыт. Тылбыт баайа, ууһа-урана, тылын иччитэ итэҕэтиилээҕэ түмүллүбүтэ олоҕо буолар. Олоҕо оҕону өбүгэ үгэһин тутуһууга, итэҕэлгэ, сиэргэ-майгыга, өй-санаа өттүтэн ийтиигэ, саха төрүт философията сайдарыгар иитэр-үөрэтэр сүңкэн суолталаах. Оҕо саас – эпической айымньыны ылынарга ордук сөптөөх бириэмэ. Олоҕхону билиһиннэриигэ оскуола иннинээҕи саастаах оҕо ылынарыгар сөп түбэхэринэн «Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» норуот остуоруйатыгар олоҕуран Раиса Винокурова-Хаар Мичээрэ суруйбут олоҕотун үөрэтиини киллэрдит. Олоҕхону билиһиннэрэр программабыт «Тосхол» оскуола иннинээҕи үөрэхтэһиңнэ базовай программаҕа тирэҕирэн оңоһулунна.

Программабыт сүрүн **сыала** –норуот остуоруйатыгар олоҕуран суруллубут аныгылыы олоҕхону үөрэтиигэ өбүгэ оонньууларынан сэргүтэн киллэриит.

Туруорар соруктарбыт:

- оҕо саңата сайдар эйгэтин тэрийиит;
- оҕоҕо өбүгэбит оонньууларыгар интэриэһи үөскэтиит;
- олоҕо тылын-өһүн үөрэтиигэ ситимнээх саңа, өйгө тутуу үлэлэрин оонньууну кытары дьүөрэлээһин;
- саха норуотун уус-уран айымньытын үрдүк чыпчаалын – олоҕхону билиһиннэриит, туруоруу.

Олоҕо истээччилээх буоллаҕына сайдар кыахтаах. Олоҕхону истэн толорор ыарахан. Билигин араас информация үгүс кэмигэр олоҕхону киһи кэбэҕэстик ылына, дэбигис өйдүү охсубат. Эйгэни тэрийэн, араас үлэ көрүңүн ыытан олоҕо ис хоһоонун билиһиннэрдэххэ интэриэс үөскээн оҕолор олоҕолуурга уһуйулуохтарын сөп. Саха киһитэ этинэн сиининэн ылыннаҕына, хараҕынан көрдөҕүнэ, эт кулгааҕынан иһиттэҕинэ, тутан-хабан, сыттаан-сымардаан ыллаҕына эрэ чугас ылынар диэн өйдөбүл баар. Онон сиэттэрэн биһиги **программабыт уратыта** диэн киллэриитбит:

- саха омук умнулла быһыытыбыт оонньууларбытын сэргүтэн олоҕхону кытары дьүөрэлиит тутан оҕо олоҕо ис хоһоонун өйдүүрүгэр тутуу буолар;
- оруолларга арааран оонньуур кэмнэ олоҕо тылын үөрэтиит оҕо өйүгэр тутарыгар дэбигис буолар;
- оонньуулар айылҕа материалыттан оңоһуллубуттара оҕо болҕомтотун тардар күүстээхтэр;

Олонхожо да остуоруйажа да сырдык уонна хараңа күүстэр охсуһууларын, сырдык хайаан да өрөгөйдүүрүн, үтүө олох түстэнэрин көрдөрөр ньымалардаах. Холобур: Кэрэчээнэ үөскүүр кэмигэр адьарай аймахтара ааңнаабыттарын оторой-моторой оқолор баар буола түһэннэр балаҕаны сырдатаннар оқо кутун куоттарбакка, оқо сытын дьиэҕэ киллэриилэрэ. Маннык көстүү олонхо уус-уран тылынан суруллубут буолан тутатына истээт да өйдүүргэ ыарахан. Бу ньымалары оқо өйдүүрүгэр тийимтиэ буоллун диэн хас биирдии геройдар уобарастарын ооньууларбытыгар киллэрэн ооньуу быраабылата олонхо ис хоһоонун кытары дьүөрэлии туттубут. Ооньуу оқоҕо чугас онон ылынарыгар түргэн, тийимтиэ.

Олонхо норуот былыргы олоқун көрдөрөр буолан өбүгэлэрбит умнулла быһытыттыбыт ооньууларын кытары ситимнээн оңордубут:

1. Туйах уңуохтарыттан оңоһуллубут «Мохсуо» ооньуу Чоочугур Чуоқур ат Хара Хаан хараҕын арыһыта, олонхо «хараңа» геройдарын кыайы, Айыы бухатырдарын ырыаларын билиһиннэрэр;
2. «Туос ынахтар» ооньуу орто дойду дьоно-сэргэтэ оттоон-мастаан ынах сүөһүнү иитэн-элбэтэн, аһаан-сиэн олороллорун билиһиннэрэр;
3. Үөт талахтан оңоһуллубут «Оҕустар харсыһыллара» ооньуу Хара Хаан энньэ-бэлэх биэриитин билиһиннэрэр;
4. Туйах уңуохтарыттан оңоһуллубут «Тыксаан» ооньуу адьарай аймахтарын Кыырап чоһойу, Кытаҕас сарыны, Сырбаң татайы, Сарыы таңалайы үтэйэн үүрүүнү билиһиннэрэр;
5. Ынах муһуттан, сылгы сиэлиттэн оңоһуллубут «Сыалы табыы» Хаардыт Бэргэн булду батыһан Бэйбэрикээн эмээхсин алааһыгар кэлиитин көстүүтэ;
6. Мастан «Сонор» ооньуу үс дойду олохтоохторун дьүһүннэрин-бодолорун, сырыыларын-айаннарын, уобарастарын билиһиннэрэр;
7. Туйах уңуохтарыттан оңоһуллубут «Хаамыска» ооньууга Адьарай кыһа кубулуна сылдыар халың хаатын хастыы тардан үөнү-көйүүрү ыһан дьэс дьиэтигэр куотар түгэнин билиһиннэрэр;
8. Туостан оңоһуллубут остуол театра ооньуу Хаардыт Бэргэн Кэрэчээнэ Куону кэргэн кэпсэтэн сүктэрэн аҕатыгар Хара Хааңа айанныыр мүччүргэннээх сырыытын билиһиннэрэр;
9. Сылгы сиэлиттэн, таңас кырадаһыныттан тигиллибит «9 былас суһоқу өрүү» ооньуу Бэйбэрикээн эмээхсин кыһа Кэрэчээнэ Куо төрөөбүтүн-үөскээбитин, кэрэ сэбэрэтин билиһиннэрэр;
10. Бэрбээкэй уңуохтарыттан оңоһуллубут остуол театра ооньуу остуоруйа-олонхо тутулун барытын хабаң үөрэппити-билбити чиңэтэр, оруолларга арааран ооньонуллар.

Олонхону үөрэтиигэ ытытыллар үлэ былаана:

1. «Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» остуоруйаны билиһиннэри;
2. «Саха» НКИХ үһүлбут мультфильмин көрдөрүү;
3. Уруһуй, мэһийи дьарыктарыгар олонхо геройдарын оңотторуу;
4. Раиса Винокурова-Хаар Мичээрэ остуоруйажа олоқуран суруйбут олонхотун билиһиннэри;
5. Өбүгэбит ооньууларын быраабылатын билиһиннэри, ис хоһоонун олонхону кытары ситимнээн сэхэргэһи;
6. Олонхо геройдарын ырытыһы, оруолларга араары;

7. Оонньуу кэмигэр олоңхо тылларын быһаарыы, өйгө үөрэтии;
8. Туостан, бэрбээкэй унуоҕуттан оңоһуллубут остуол театрыгар олоңхону оонньотуу;
9. Олоңхону драматизациялаан туруоруу, толоруу.

Олоңхону үөрэтиигэ ытытыллар үлэ ахсаана

№	Ытытыллар үлэ көрүңнэрэ	Темата	Анал дьарык	Уопсай ахсаан
1.	Олоңхо геройдарын билиһиннэрэр дьарыктар	<i>Мэһийии «Бэрдьигэс от»</i>	1	10
		<i>Уруһуй: «Хара Хаан»</i>	1	
		<i>Илии үлэтэ «Бэйбэрикээн эмээхсин»</i>	1	
		<i>Мэһийии «Хотой»</i>	1	
		<i>Уруһуй «Кэрэчээнэ Куо»</i>	1	
		<i>Илии үлэтэ «Оторой – моторой оҕолор»</i>	1	
		<i>Мэһийии «Чоочугур Чуоҕар ат»</i>	1	
		<i>Уруһуй «Хаардьыт Бэргэн»</i>	1	
		<i>Илии үлэтэ «5 ынахтар»</i>	1	
		<i>Мэһийии «Абааһы кыыһа»</i>	1	
2.	Оонньуулар быраабылаларын билиһиннэрэр дьарыктар	<i>«Мохсуо»</i>	1	10
		<i>«Туос ынахтар»</i>	1	
		<i>«Оҕустар харсыһыылара»</i>	1	
		<i>«Тыксаан»</i>	1	
		<i>«Сыалы табыы»</i>	1	
		<i>«Сонор»</i>	1	
		<i>«Хаамыска»</i>		
		<i>«9 былас суһуоҕу өрүү»</i>		
		<i>«Бэрбээкэй унуохтарынан» оонньуу</i>	1	
		<i>«Туос сыахай» оонньуу</i>	1	
3.	Олоңхо 3 дойдутун билиһиннэрэр бэсиэдэлэр	<i>«Үөһээ дойду»</i>	1	3
		<i>«Орто дойду»</i>	1	
		<i>«Аллараа дойду»</i>	1	
4.	Олоңхону туруорууга бэлэмнэнии дьарыктар	<i>Оруолларынан бэлэмнэнии (репетиция)</i>	7	12
		<i>Холбуу бэлэмнэнии (сводные репетиции)</i>	5	
5.		Сыл устата		35

Үлэ ытытыллыыта биир үөрэх сылыгар аттарыллан сурулунна. Олоңхо ис хоһоонун билиһиннэриигэ анал сэхэргэһии, уруһуй, мэһийии, илии үлэтэ дьарыктар көрүңнэрэ киирдилэр. Бу дьарыктарга чоңунан туоска уруһуйдааһын, туойунан мэһийии, туоһунан, бэрбээкэй унуохтарынан оңоһуктары оңотторуу курдук ураты ньымалары киллэрдибит.

Олоңхо тылларын үөрэтиигэ туттуллар оонньуулар туос, мас, талах мас, туйах унуохтара, ынах муоһа, сиэл, баттах, таңас кырадаһыныттан оңоһулуннулар. 10 оонньуу бары анал «эбээ мөһөөччүгэр» угуллан, мөһөөччүктэр бэрэмэдэйгэ хааланан хараллар. Бэрэмэдэй биир өттүгэр оонньуулар, иккис өттүгэр оҕолор олоңхону туруорууга

оруолларынан кэтэр таңастара угуллар. Маннык тэрийэн тутар ильдэ сылдьарга табыгастаах уонна оҕоҕо өбүгэтин малын (мөһөөччүктэри, бэрэмэдэйи) билэ үөрэтэр суолталаах диэн оңордубут. Хас биирдии оонньууга быраабылата, оонньуур кэмнэ үөрэтэр тыллара мөһөөччүккэ оонньууну кытары угулла сылдьар.

I. Олоңхону үөрэтиигэ дьарыктар көрүңнэрэ, бэсиэдэлэр:

Мэһийи «Бэрдьигэс от»

Сыала:

- айымньылаахтык толкуйдуур уонна айар дьоҕура аһылларыгар суол аһы;
 - дьиктилээх – алыптаах остуоруйа өйдөбүлүн чиңэтии;
 - ытыс икки ардыгар көнөтүк хатайдыыр, хаптаччы баттыыр сатабылларын чочуйуу.
 - Туойу көнөтүк хатайдаан, хаптаччы баттаан, от сэбирдэбин оңорторуу.
- Туттуллар матырыяал: туой, мэһийэр дуоска, стека, уу, салфетка.

Уруһуй «Хара Хаан»

Сыала:

- Хара- Хаан майгытын, дьуунун- бодотун, танабын- сабын, баайын- дуолун кэпсэтии, сэбэргэһии.
 - Ураты ньыманан(чобунаан) олонхо геройун туоска туьэрии.
- Туттуллар матырыяал: чох, туос, боростуой харандаас. Хара Хаан уруһуйа.

Илии үлэтэ «Бэйбэрикээн эмээхсин».

Сыала:

- саха норуотун айымньытын – олоңхону билиһиннэрии.
- Кырдыаҕас киһиэхэ эйэбэс сыһыаны, убаастабылы иитии.
- Айылҕа матырыяалыттан – туостан Бэйбэрикээн эмээхсини оңоруу.
- Саҕалаабыт үлэлэрин тиһэбэр тиэрдии, оңорбут үлэлэриттэн дуоһуйууну ылыы.
- Бэйбэрикээн эмээхсин оруолун оонньоон көрдөрүү.

Туттуллар матырыяал: Бэйбэрикээн эмээхсин уруһуйа, туос, кыптыый, килиэй, боростуой харандаас.

Мэһийи «Хотой»

Сыала:

- хотой көтөр кыыл туһунан кэпсэтии (бары норуот хотойу көтөр кынаттаах ыраахтааҕытынан билинэр);
- олоңхо көтөрүн араас хамсаныытын, уобараһын туойтан мэһийэн көрдөрүү.
- Сурун чаастан чорбоччу тардан тумсун, кутуругун оңорон ньалбаарыччы имэрийэргэ үөрэтии.

Туттуллар матырыяал: туой, мэһийэр дуоска, стека, уу, салфетка. Олоңхо Хомпоруун хотой уруһуйа.

Уруһуй «Кэрэчээнэ Куо».

Сыала:

- Кэрэчээнэ Куо кэрэ сэбэрэтин, симэбин билиһиннэрии.
- Ураты ньыманан (чүмэчинэн) олоңхо дьоруойун өңнөрү дьүөрэлээн уруһуйдуурга үөрэтии.
- Олоңхо тылларын өйгө хатыылатыы.

Туттуллар матырыяал: Кэрэчээнэ Куо уруһуйа, альбом илииһэ, боростуой харандаас, акварель, чүмэчи, киистэ, салфетка.

Илии үлэтэ «Оторой – моторой оҕолор».

Сыала:

- былыр оонньуурдары бэрбээкэй унуоҕунан хайдах онороллорун билиһиннэри.
 - Олоҥхоҕо оторой – моторой оҕолор тустарынан кэпсэтии, олоҥхо тылларын өйгө үөрэтии.
 - Бэрбээкэй унуохтарыгар оторой – моторой оҕолор сирэйдэрин кырааскалаты.
- Туттуллар матырыйаал: бэрбээкэй унуохтара, боростуой харандаас, гуашь, киистэ, салфетка.

Мэһийии «Чоочугур Чуоҕар ат»

Сыала:

- олоҥхону истэн- билэн араастаан өйүгэр ойуулаан көрөн, айан мэһийэриттэн астыныны, дуоһуйууну инэри;
 - олоҥхо атын уратытын быһаарсы (киһилии кэпсэтэр, сахалы саңарар, ыксаллаах кэмигэр сүбэ- ама биэрэр);
 - олоҥхо атын кизэргэтэн мэһийии (сирэйттэн сабалаан сиэлин, кутуругун, атахтарын, дьүһүнүн);
 - сэргэ суолтатын, көрүнүн туһунан санатыһы.
- Туттуллар матырыйаал: туой, мэһийэр дуоска, стека, уу, салфетка. Олоҥхо Чоочугур Чуоҕар ат уруһуа.

Уруһуй «Хаардьыт Бэргэн».

Сыала:

- Хаардьыт Бэргэн дьүһүнүн – бодотун, таңаһын – сабын, сэбин – сэбиргэлин, сырыытын – айанын, күүһүн – уоҕун кэпсэтии, сэхэргэһии.
 - Ураты ньыманы туһанан, былыр хайдах уруһуйдууларын билиһиннэри.
 - Туоска чоҕунан Хаардьыт Бэргэн мэтириэтин түһэри.
- Туттуллар матырыйаал: Хаардьыт Бэргэн уруһуа, туос, боростуой харандаас, чох.

Илии үлэтэ «5 ынахтар».

Сыала:

- олоҥхо орто дойду туһунан кэпсэтии, хортуонунан, туоһунан ынахтары оңорого үөрэтии.
 - Оңорбут үлэлэрин харыстыырга, саҕалаабыттарын бүтэрэргэ үөрэтии.
- Туттуллар матырыйаал: туос, килиэй, кыптыый, салфетка.

Мэһийии «Абааһы кыһа»

Сыала:

- куһаҕан майгылаах, мөкү быһыылаах- таһаалаах адьарай кыыс уобараһын арыйы;
- адьарай кыыс тылын- өһүн хатыылаты;
- адьарай кыһын араас хамсанытын, уобараһын туойтан мэһийэн көрдөрүү: дьүһүнүн- бодотун, быһыытын- таһаатын оңорон көрдөрөр

II. Бэсиэдэ.

«Үөһээ дойду»

Сыала: бэсиэдэбэ бары көхтөөх кыттыыны ылалларын ситиһии. Үөһээ дойдуга айыылар олороллор диэн өйдөбүлү биэри. Үтүө быһыы, үтүө майгы диэн өс хоһооннору быһаары, өйдөтүү. Ис хоһоонун өйдөөн оҕолору, улахан дьону кытта сыһыаныгар, бодороһуутугар туһанарын ситиһии.

«Орто дойду»

Сыала: орто дойду айылҕатын, дьонун – сэргэтин, таңастарын – саптарын, аһыыр астарын туһунан кэпсэтии. Олох – дьаһах, быһыы – майгы, доҕордоһуу, майгы – сигили туһунан өс хоһооннору ырыты. Күннээҕи олохторугар тутталларын ситиһии.

«Аллараа дойду»

Сыала: аллараа дойду, адьарай аймахтара диэн кимнээхтэрин быһаарыы. Мөкү быһыы, майгы туһунан өс хоһооннорун ырытыы. үчүгэйи куһаҕаны араараллары үөрэтии. Тыл саппааһын байытыы.

III. Оонньоу кэмигэр олоңхоттон үөрэтиллэр тыллары наардааһын:

1. Туйах уңуохтарыттан оңоһуллубут «Мохсуо» оонньоуга үөрэтиллэр тыллар:

Иччитэ тиллибитин
Иңэрсийэн билэн,
Хотуна тыыннааҕын
Хаһыңыраан таайан,
Чоочугур Чуоҕур ат
Маңан сиэлэ туртаңнаан,
Үрүң сиэлэ үрэллээңнээн,
Хомуһуннаах
Хоһоон куттаммыт -
Хоту диэки түһэ турбут,
Ылбаҕай ырыа
Ырдаммыт
Ынчык хоту ыстаммыт.
Айаннаан сикситэн
Айыы тыына сыдыаайданан
Күндү таас туйахтанан,
Күн уота күлүмнэнэн
Хара Хаан иннигэр
Хорус гына түспүт.
Тоң хаһаа тиэргэнигэр
Битийбэхтээн ылбыт.
Дьөһөгөй оҕотун
Күлүмнүүр күөнүттэн
Хараҕа саатан,
Кустуктанар сиэлиттэн
Хара тына халбарыйан
Хара Хаан
Өлбөөнүйбүт
Өйө тиллибит,
Өтө көрөр дьоҕурдаммыт,
Аар-маар буолбута
Арахсыбыт
Ааспыты анаарар
Аналламмыт (бастакы көстүүтэ)

Онуоха
Үүт маңан туман
Үөмэхтэһэр
Үөһээ дойдуттан,
Саһарҕалаах былыт

Сатыылыыр
Сыдыайар сырдыктан,
Сүүнэлдын бэйэлээх
Сүүс былас кынатгаах
Сүүһүгэр күннээх
Хомпоруун хотой
Хотоҕойун холбуу тутан
Сурулаан түспүт.
Хаппыт тииккэ
Хам хатаммыт
Хара суору
Хааҕырҕаппытынан
Харбаан ылаат
Өндөл күнү
Көрдө көрбүтүнэн
Өрө күлүгүрөөн тахсыбыт,
Хартыгастаах эрэнни
Хайыга тэлэн суксуйбут,
Халлаан халың уорҕатыгар
Харси киллэрэн дьулуспут (иккис көстүү).

2. «Туос ынахтар» оонньууга үөрэтиллэр тыллар:

Бэйбэрикэээн:
Хатың чараң налыыны
Ханыылаһан ылабын.
Эрийии талах эргири
Эңэрдэһэн иһэбин.
Ыраас дьэңкэ салгыңа
Ынахтарбын көрдүүбүн,
Киһэриитэ сөрүүңнэ
Күөлү кыйа хаамабын
Титирик тииттээх ойууру
Тула көтөн тумнабын
Сыһы-алаас сирдэри
Сыныйа көрө сылдыабын.
Ыраас дьэңкэ салгыңа
Ынахтарбын көрдүүбүн,
Киһэриитэ сөрүүңнэ
Күөлү кыйа хаамабын.

3. Үөт талахтан оңоһуллубут «Оҕустар харсыһыылара» оонньууга үөрэтиллэр тыллар:

Хара Хаан тойон
Алаас муңунан
Анах сүөһүнү,
Хотон муңунан
Хоройор муостааҕы,
Сыһы муңунан
Сыспай сиэллээҕи,

Толоон муңунан
Толуу сылгыны,
Үүрэн ильдэн,
Энньэ-бэлэх биэрэн,
Кыыһы кэргэн кэпсэспит,
Уолун олоқун түстээбит (бастакы көстүү).

Аңата буоллағына
Уруккутаақар элбэх
Сулууну,
Ааспыттаақар элбэх
Атыыны
Алааһы муңунан
Ақалан астарбыт,
Хотону муңунан
Хомуйан хаайбыт (икис көстүү).

4. Туйах уңуохтарыттан оңоһуллубут «Тыксаан» оонньууга үөрэтиллэр тыллар:

Аан сабыллаатын,
Адъарай аймахтара
Оҕо сытын билэн,
Ойон кэлбиттэр,
Ороңно тахсаары
Олох масс көрдөөбүттэр.
Онуоха эмискэ,
От-мас иччилэрэ
Оторой-моторой оқолор
Баар буола түспүттэр,
Балағаны сырдаппыттар,
Хобо-чуораан лыңкынаппыттар,
Үөл-дьүөлү үүрбүттэр
Тимир кыптыыйы тыаһаппыттар (бастакы көстүү)

Уонна
Соруктарың толорон
Сырбаң Татайы үүрэн,
Кыыраң Чохчойу
Киэр кыйдаан баран
Сүтэн хаалбыттар (иккис көстүү)

5. Ынах муоһуттан, сылгы сиэлиттэн оңоһуллубут «Сыалы табыы» оонньууга

үөрэтиллэр тыллар:
Хара Хаан тойон уола
Хаардыт Бэргэн
Тиини батыһан,
Түүлээҕи эскирэтэн
Биэс ынахтаах
Бэйбэрикээн эмээхсин

Куула тыатыгар,
Алааһын саҕатыгар
Бултуу сылдыбыт
Байанайын ыңырбыт:
«Хара тям иччитэ
Байдам Бытыктаах,
Бараммат баайдаах
Баай Барыылаах!
Халдыайыттан хайытан,
Куула тыаттан күрэтэн,
Ойуур тыаттан ойутан,
Орохтортон туруоран.
Үчүгэй түүлээххин үнүлүт,
Кырамах түүлээххин күндүлээ!
Дьээ-буо!
Күлүм аллай!
Мичик аллай! Үөр,көт!»

6. Мастан «Сонор» оонньууга үөрэтиллэр тыллар:

Үлүскэн үүнээйилээх
Үрэх баһыгар,
Араҕас илгэлээх алаас сиригэр,
Хоно-хоно хойдор
Ходуһаҕа,
Өндөйө-өндөйө үүнэр
Өтөххө,
Сибэккитэ диэн
Ситэн тупсубут:
Ото диэн
Ортоқунан буолбут:
Сардааналар сандаарбыттар,
Куохаластар куоқаспыттар,
Хобо оттор хоңкуспуттар
Чороон оттор чороспуттар.
Туртаайы бөҕө туртаңнаабыт
Тыңкырай бөҕө тахсыбыт,
Алтан от алыстаабыт,
Ача от араскылаабыт,
Бэттиэмэ от
Биэрэстэнэн биэтэңнээбит,
Көбүөр от
Көһүнэн тэлгэммит,
Кулун туйаҕа
Кулуһуннуун сэргэспит,
Ньээм от
Ньургуһуннуун нуоҕайбыт (бастакы көстүү).
Онуоха
Күлүмнүү турар халлаан

Намылыарга дылы буолбут,
Сыдыайан турар сырдык
Арылларга дылы буолбут.
Айгыр-силик айылҕа
Айылгылаах далбарыгар,
Аан ийэ дойду
Ача күөҕэ долгунугар
Илин халлаан иититтэн
Иэйиэхсит – Эдьэң Айыы
Илэ бэйэтинэн түсүт,
Илгэ тутан кэлбит (иккис көстүү).

Дьэбиннирбит дьэс дьиэ,
Тиһиллибит тимир балаҕан иһиттэн
Тобугун үрдүнэн
Тимир лаппааччылаах
Тоңолоқун аннынан
Тирии бытырыыстаах,
Моонньун тула
Моойторуктаах,
Харытын тула
Бөҕөхтөөх,
Сүүһүн ортотугар
Суос соҕотох
Сүлүүдэ курдук
Килиэ-малаа
Килэбир харахтаах
Сэттэ былас тыллаах,
Аҕыс былас айахтаах
Абааһы кыыһа тахсан
Ырыа ыллаан
Ыра барбыт
Чыскыйан-улуйан
Чэчэгэйи тэспит (үһүс көстүү).

7. Туйах унуохтарыттан оңоһуллубут «Хаамыска» оонньууга үөрэттиллэр тыллар:

Онуоха
Кубулунан сылдыар
Көстүбэт удьуора,
Албыннанан сылдыар
Адъарай кыыһа,
Хаһыгы түһээт,
Харах баайар
Халың хаатын
Хасты тардыммыт,
Үөгүлүү түһээт
Үтүгэнин тириитин
Үөккэ таарыйбыт,

Үөн бөжөтүн ыспыт:

Бырдақы
Былытынан,
Күлүмэни
Күүлэнэн,
Кымырдаҕаһы
Кыбыынан,
Тэмэлдыгэни
Тэлгэһэнэн,
Чохуну
Чомпойунан,
Сахсырҕаны
Сыарҕанан
Уонна
Дьэбиннирбит
Дьэс дьизигэр
Дьүгэлийэ турбут,
Түүнүгүрбүт
Түннүгэ суох
Тимир балаҕаныгар
Түһэ турбут.

8. Туостан оңоһуллубут остуол театра оонһууга Хаардыт Бэргэн Кэрэчээнэ Куону кэргэн кэпсэтэн сүктэрэн аҕатыгар Хара Хааңа айанныыр мүччүргэннээх сырыытын кэпсиир тыллары быһа тардан, холбоон үөрэтии;

9. Сылгы сиэлиттэн, таңас кырадаһыныттан тигиллибит «9 былас суһоҕу өрүү» оонһууга үөрэтиллэр тыллар:

Ыаҕаһын ылан,
ынаҕын ыан эрдэҕинэ
Чуораан тыаһа
Чуопчаарбыт,
Хобо тыаһа
Хоңкунаабыт,
Кыптыый тыаһа
Кыңкыр гыммыт,
Тимир тыаһа
Лыңкыр гыммыт.
Эмээхсин
Туос ыаҕаһын
Туура туппут,
Мүлүгүр үүтүн
Мүлчү туппут.
Балаҕаныгар
Биирдэ баар буолбут.
Көрбүтэ:
Били ото
Кыыс гиэнэ кэрэтэ,

Оҗо гиэнэ ордуга
Буолан олорор эбит.
Орто дойдуга
Кэлэн баран,
Оҗолоноор дболу билбэтэх
Олуһун үөрбүт
Таптыыр
Дьоҗурун сүтэрбэтэх
Дьоллонуу бөҗөнү
Дьолломмут.
Ол курдук
Син балай да уһуннук
Быр-бааччы олорбуттар
Кыһалҗа диэни билбэтэхтэр,
Үүт-тураннык олорбуттар
Үчүгэйтэн эрэ үөрбүттэр (бастакы көстүү).

Күн курдук күлүмнээн,
Көтө-биллэ киэркэйэн,
Бий курдук туналыйан,
Ыраахтан сырдаан,
Иистэнэ олороруттан
Тылыттан маппыт (иккис көстүү).

Көрбүт эрэ хайгыы көрөр
Хара хаастаах, күлүмнээх.
Күн сыралын сылаанньытар
Туналҗаннаах ньуурдардаах.
Кэрэ Куону
Сүрэхпинэн сөбүлээтим
Куттуун кытта долгуйдум.
Кыталыктыы кынталдьыйар
Кынтаҗаркаан бэйэлээх,
Хатан тимир уулан тохтор
Килбик, сэмэй мичээрдээх.
Кэрэ Куону
Сүрэхпинэн сөбүлээтим
Куттуун кытта долгуйдум (үһүс көстүү).

10. Бэрбээкэй уңуохтарыттан оңоһуллубут остуол театра оонньууга остуоруйа-олоңхо толору үөрэтиллэн оруолларынан олоңхо тыллара барыта кэпсэнэр.

Программаҗа өбүгэ өйү уһугуннарар оонньууларыттан олоңхону үөрэтэргэ-билэргэ туттуллар оонньуулар кылгас ис хоһоонноро, быраабылалара киирдэ. Оонньуу кэмигэр быраабыланы тутуһуннарыы ирдэнэр.

Хаамыска.

Хаамыска XVII үйэбэ нууччалар абалбыттар. Өрүс кыра таастарынан оонньуулар эбит. Ол иБин “камушки” диэн ааттан тахсыбыт. Хаамысканы биир отто 1,5 см кубик мастан оноһуулар. Ахсаана 5 буолуохтаах. Оонньууга 4-5 киһи кыттыан сөп. Биир хаамыска кэрдиистээх, ол баһылык буолар. Ытытааччы хаамысканы үөһээ бырабаар. Оонньооччу дьон хабан ылыахтаахтар. Кимизэхэ баһылык тубэспит ол сабалыыр. Бастакы оонньооччу биэс хаамысканы уна илиитигэр ылан биирин үөһэ, түөрдүн остуолга ыһа бырабаат, үөһэ бырахпыт хаамыскатын хабар. Онтон биир хаамысканы үөһээ бырабаар, атыттары хамсаппакка эрэ остуолтан бири ылаат уобэ бырахпытын хабар. Хаалбыттарын биирдиилээн остуолтан хомуйар, бырахпыт хаамыскатын олорго холбуу уна ытыһыгар хабан иһэр. Итинник биир хаамысканы үөһэ быраба - быраба, атыттары ыһа бырабаат – иккиһигэр остуолтан иккини биирдэ, үсүһүгэр – бастаан бири, онтон үөү биирдэ, төрдүһүгэр – түөрдү бииргэ холбуу хабар, бэсиһигэр- биирдии хаамысканы остуолга субуруччу ууар. Онтон барыларын биирдэ сотон ылар. Ити курдук бара турар.

Туос ынахтар.

Өбүгэлэрбит туостан оболоругар ынахтары онороллоро. Ол туос ынахтарынан манник оонньуулар. Бу оонньууга икки киһи онньуур. Биирдии киһиэхэ биирдии туос ынахтаахтар. Ынахтарын аатын этэллэр. Остуолга тардыллыбыт сурааһынна утарыта туруораллар. Хамаанда бэрилиннэбинэ ынахтарын үрэллэр. Сурааһынтан таһаарбыт киһи ынаба кыайар. Бу оонньууга ким уһун тыыннаах кыайар. Бу оонньуу обо доруобуйатыгар тыңата сайдарыгар көмөлөһөрө. Ыллаах оонньууларыгар кэтэх хаһаайыстыбаларыгар сүөһү оңостоллоро; кыра оболор былаан баран соһо оонньуулар.

Обустар харсыһыылара.

Бу онньууга икки обо оонньуур. Талахтан оңоһуллубут обустарын ааттыыллар уонна курэххэ киллэрэллэр. Муостаба тардыллыбыт сурааһыңна абалан утарыта туруораллар. Хамаанда бэрилиннэбинэ харсыһыннараллар. Муостаба тардыллыбыт линияны аһарбыт обус кыайыылаах буолар. Бу оонньууга ким куустээх илиилээх, тулуурдаах кыайар.

Бэрбээкэй оонньуур.

“Бэрбээкэйи” өбүгэлэрбит сүөһү туйабын унуобун илдьи буһаран ылалара. Ону мээне сүөһү киэнин ылбаттар. Мааны, үүттээх, сымнабас ынахтарын кэриэстээн ыланнар оболоругар оонньотор эбиттэр. “Бэрбээкэйи” оболор оонньууларыгар “дьоннору” оңостоллор. Уол, кыыс оонньуура диэн арахсыбаттар, бары бииргэ оонньуулар. Онтукаларын чоқунан сирэйдээн, харахтаан, муннулаан, айахтаан уруһуйдуулар эбит. Кэлин “бэрбээкэйдэригэр” туостан биһик онорон, онтукаларын түүлээх сыһыттан таңастаан, таңас сыһыгар суулаан ыллаах буола оонньуулар.

Тыксаан.

Тыксаан оонньууга талабы ортотунан анардан, уһуна 2см гына оноһуллубут фишкалар наадалар. Биир фишка бэлиэлээх буолар. Фишкалары остуолга бырабабыт. Биир бэлиэлээх фишканан атын фишкалары тарбахпытынан тыгабыт. Хаһан сыһыаххар диэри таба- таба бара турабын. Ким элбэх фишкалаах кыайар. Сыһа таппыт киһи уочараттан туораан иһэр.

Сыалы табыы.

Бу оонньууга икки киһи утарыта көрсөллөр. Быаба баайыллыбыт сизэл төкүнүк мээчиги ынах муоһугар киллэриэхтээхтэр. Мээчиги ким түргэнник киллэрбит киһи кыайар.

Тоѳус былас суһуоѳу өрүү.

Олонхоѳо этиллэринэн, тоѳус былас суһуохтаах Туналѳаннаах Ньюурдаах Туйаарыма Куо диэн күн бүгүнүгэр диэри уос номоѳо онгостон, былыргы да, аныгы да ырыаларга ыллыыллар. Кыыс оѳо суһуоѳа төһөнөн уһун, намылхай да, соччонон кини өссө киэркэйэр, дууһалыын ырааһыар. Былыргы биһиги өбүгэлэрбит баай дьону кинилэр кыыстарын суһуоѳунан сыаналыыллара үһү. Улахан баай дьон кыыстарын баттаѳын тоѳус суһуох гына өрөллөрө. Оттон орто баай кыыһын баттаѳын сэттэ суһуох гына өрөллөр эбит. Сөбүгэр баайдаах дьон кыыстарын баттаѳын үс суһуох гына өрөллөрө дииллэр. Оонньуу ыытааччы тоѳустуу киһилээх икки бөлөбү тэрийэр. Бөлөхтөргө биирдиилэригэр төгүрүк иини биэрэллэр. Хас биирдии төгүрүк иигэ биир метр уһуннаах сүүрбэ сэттэ сүмэх баттаѳы, сизли, быаны (танас ыйыыр быа өрөргө ордук) сөллүбэт гына уһуктарыттан баайталаан кэбиһэллэр. Төгүрүк иилэри уунан тийэр сиригэр биэтэнни турар гына ыйыыллар. Оонньууну ыытааччы икки бөлөбү төгүрүк иилэртэн уон метр тэйиччи субуруччу туруорар. Бөлөхтөртөн биирдии киһи сүүрэн тийэн үс сүмэҕи кытаанах гына өрүөхтээх. Өрөн бүтэрээт, эргиллэн кэлэн, бэйэтин бөлөбүн киһитин ытыһын тыастаахтык охсуохтаах, оччоѳо ол киһитэ суһуох өрө сүүрүөхтээх. Икки бөлөх дьоно суһуохтарын өрөн бүппүттэрин кэннэ, оонньуу ыытааччы хайа бөлөх төһө үчүгэйдик, кытаанахтык суһуохтары өрбүтүн уонна хайалара урут бүтэрэн оннуларыгар турбуттары бэлиэтиир. Урут бүтэрбит гынан баран, суһуохтарын мөлтөхтүк өрбүт бөлөх кыайтарыылааѳынан ааѳыллар. Суһуох өрүүтүн ханнык баѳарар саастаах дьон оонньуохтарын сөп.

Мохсуо.

Көнө сиргэ бэйэ – бэйэлэриттэн 30-50см тэйиччилээх кыра төкүнүк чууркалар туруоруллаллар. Кинилэртэн 3-5м тэйиччи ыраах көнө сурааһын тардыллар. Оболор уочаратынан сурааһын аттыгар туран анал кылгас, көнө мастарынан бырабан, чууркалары табан охтортуу сатыыллар. Элбэх чуурканы сууларбыт оѳо кыайыылааѳынан тахсар.

Сонор

Хаамыыны оңорорго төгүрүк ньыкаалар бэйэ –бэйэлэригэр ыкса сыстыахтаахтар. Ньыкаа хаамыыта үксүгэр биир хардыылаах, сороѳор эрэ, оонньуу саѳаланыытыгар хас да хардыылаах буолуон сөп. Хардыы манньык оңоһуллар:

1. Биир илиитинэн аргый аѳай ньыкааны сыѳарыйбат гына хам баттаныллар.
2. Атын илиитинэн киниэхэ сыһыары биир өңнөөх эбии ньыкааны сыһыары ууруллар.
3. Ньыкааны хонууттан ылыллар, кини оннугар биир хардыы сыѳарыйбыт эбии ньыкаа туран хаалар.

Маңан ньыкаалар бастаан биирдии хардыы оңороллор, сорохторо оннуларыгар туран хаалыахтары сөп. Онтон хара ньыкаа биир хардыы онорор. Салгыы маѳаннар, онтон хара ньыкаа уочаратынан хаамаллар. Сорохтор «Сонор» оонньууга тэң кээмэйдээх маѳан уонна хара ньыкааллары туттары ордороллор, холобура дуобат эбэтэр саахымат фигураларын. Оччоѳуна хара ньыкаа хаамыыта икки хардыылаах буолар.

Маѳан ньыкаа сизһин. Хара ньыкаа хардыытын мэхэйдиир эбэтэр хардыылаабытын кэннэ кинини кытта таарыйсар маѳан ньыкаа туттуллубутунан(сизммитинэн) ааѳыллар уонна оонньуур хонууттан ыллыллар.

Кыайыылааѳы быһаарыы. Бүтүүтэ маѳаннар А + В +С хараѳы ылаллара, манна:

А – I сурааһыңа тийбит маѳан ньыкаа ахсаана.

В - II кэрчиккэ тийбит маџан ньыкаа ахсаана.

С - III сурааһыңда тийбит маџан ньыкаа ахсаана.

Бастакы партия кэнниттэн оонньоочулар ньыкаларын атастаһаллар уонна иккис партияны киирсэллэр. Ким маџанынарынан онньоон ордук хараџы ылбыт кыайыылааџынан ааџыллар.

Туттуллубут литература:

1. Бэйбэрикээн эмээхсин: норуот остуоруйатыгар олоџуран аныгы олоңхо / Раиса Винокурова – Хаар Мичээрэ; Дьокуускай: Медиа Холдинг Якутия, 2008с. – 44с.
2. Олоңхо педагогикатын оџо садыгар олохтоохун: хомуйан оңордулар: Д.Г.Ефимова, С.С. Ю. – Дьокуускай: Бичик, 2013. – 120с.
3. Олоңхо оџо уруһуйугар: иитээчигэ төрөшпүккэ аналлаах пособие/ Д.Г.Ефимова, В.В.Аммосова. - Дьокуускай, 2007. – 40с.
4. Игры наших предков/Федоров Афанасий Семенович
5. Оџо иитиитигэр норуот фольклорун туһаныы/ Слепцова А.Д.; Дьокуускай: 1992. – 48с.
6. Сонор/ Суоттутааџы «Кустук» оџо тэрилтэтин үлэтин опытыттан. – Дьокуускай: 1993. - 48с.